

O‘ZBEK VA RUS TILLARIDA SALBIY BAHOLOVCHI BIRLIKLARNING FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Jo‘rayeva Nafosatxon Muxsinjon qizi

Andijon shahar 4-son o‘rta umumta‘lim maktabi rus tili o‘qituvchisi

nafosatxon.juraeva@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek va rus tillarida salbiy baholovchi birliklarning funksional-semantik xususiyatlari qiyosiy-tipologik tahlil asosida o‘rganilgan. Maqolada salbiy baholash kategoriyasi, uning leksik-semantik ifoda vositalari, pragmatik funksiyalari va kontekstual qo‘llanilishi keng tahlil qilingan. O‘zbek va rus tilidagi pejorativ leksika, ekspressiv birliklar, salbiy konotatsiyali so‘z birikmalari hamda frazeologik iboralar misollar asosida qiyoslab o‘rganilgan. Ikkala tildagi salbiy baholash birliklarining umumiy va o‘ziga xos xususiyatlari aniqlangan. Natijalar til o‘qitish metodikasi va amaliy tilshunoslik uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: salbiy baholash, funksional semantika, pejorativ leksika, konotatsiya, ekspressivlik, frazeologiya, qiyosiy tilshunoslik, pragmatika, leksik-semantik guruh, o‘zbek tili, rus tili.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НЕГАТИВНО-ОЦЕНОЧНЫХ ЕДИНИЦ В УЗБЕКСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Жураева Нафосатхон Мухсинжон кизи

Средняя общеобразовательная школа №4 города Андижана

Учитель русского языка

nafosatxon.juraeva@gmail.com

Аннотация. В данной статье функционально-семантические особенности единиц с негативной оценкой в узбекском и русском языках рассматриваются на основе сравнительно-типологического анализа. В работе подробно анализируется категория негативной оценки, её лексико-семантические средства выражения, прагматические функции и контекстуальное употребление. На примерах сопоставляются пейоративная лексика, экспрессивные единицы, словосочетания с отрицательной коннотацией, а также фразеологические выражения в узбекском и русском языках. Выявлены общие и специфические особенности единиц негативной оценки в обоих языках. Результаты исследования имеют важное значение для методики преподавания языков и прикладной лингвистики.

Ключевые слова: негативная оценка, функциональная семантика, пейоративная лексика, коннотация, экспрессивность, фразеология,

сравнительное языкознание, прагматика, лексико-семантическая группа, узбекский язык, русский язык.

FUNCTIONAL AND SEMANTIC FEATURES OF NEGATIVE-EVALUATIVE UNITS IN THE UZBEK AND RUSSIAN LANGUAGES

Juraeva Nafosatkhon Mukhsinjon kizi

Secondary School No. 4 of Andijan city

Russian language teacher

nafosatxon.juraeva@gmail.com

Abstract. This article examines the functional-semantic features of negatively evaluative units in Uzbek and Russian languages based on a comparative-typological analysis. The study provides a comprehensive analysis of the category of negative evaluation, its lexical-semantic means of expression, pragmatic functions, and contextual usage. Pejorative vocabulary, expressive units, negatively connotated word combinations, and phraseological expressions in both Uzbek and Russian languages are compared with illustrative examples. Both common and specific features of negative evaluative units in the two languages are identified. The results of the study are of significant importance for language teaching methodology and applied linguistics.

Keywords: negative evaluation, functional semantics, pejorative vocabulary, connotation, expressiveness, phraseology, comparative linguistics, pragmatics, lexical-semantic group, Uzbek language, Russian language.

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda antropotsentrik paradigmaning rivojlanishi subyektiv munosabatni ifodalovchi til birliklarini tadqiq etishni dolzarb masalalardan biriga aylantirdi. Til va baholash kategoriyasi tilshunoslik fanining markaziy muammolaridan biri hisoblanadi. Insonning voqelikka munosabati eng avvalo tilda - soʻzlar, iboralar, gaplar orqali namoyon boʻladi. Baholash kategoriyasi ijobiy va salbiy qutblarga ega boʻlib, salbiy baholash birliklarining oʻrganilishi amaliy tilshunoslik, leksikografiya va kommunikativ lingvistika uchun alohida ahamiyat kasb etadi.

Xususan, salbiy baholovchi birliklar nafaqat axborot berish, balki soʻzlovchining obyektga nisbatan salbiy munosabatini, ijtimoiy-madaniy qarashlarini va emotsional holatini ifodalashga xizmat qiladi. Oʻzbek va rus tillari kabi tizimi turlicha boʻlgan tillarda salbiy baholashning ifodalanishi oʻzaro oʻxshash va farqli xususiyatlarga ega boʻlib, bu bevosita xalqning mentaliteti hamda muloqot madaniyati bilan bogʻliqdir.

Oʻzbek va rus tillari qiyosiy oʻrganilganda ikkala tilda ham salbiy baholovchi birliklarning boy tizimi mavjudligi maʼlum boʻladi. Biroq bu birliklarning funksional-semantik xususiyatlari, lisoniy ifoda usullari va qoʻllanish doirasi jihatidan bir-biridan

farq qiladi. Akademik A.Nurmonov, R.Qo'ng'urov, N.Mahmudov kabi o'zbek tilshunoslari baholash kategoriyasini o'zbek tili materialida keng tahlil qilishgan. Rus tilshunosligida esa E.M.Volf, N.D.Arutunova, V.N.Teliya kabi olimlar bu sohada muhim tadqiqotlar olib borishgan.

O'zbek tilida salbiy baholashning o'ziga xosligi

O'zbek tilida salbiy baho ko'pincha konnotativ ma'noli leksika va morfologik vositalar orqali namoyon bo'ladi.

- Morfologik vositalar. Masalan, *-simon*, *-cha*, *-msiq* kabi qo'shimchalar so'zga kamsitish yoki mensimaslik bo'yog'ini beradi (masalan, *olimsimon*, *aqllich*).
- Frazologik birliklar. Xalqning milliy qadriyatlariga zid keladigan xatti-harakatlar salbiy baholanishida iboralar yetakchi rol o'ynaydi (masalan, *og'zi bo'sh*, *burni ko'tarilgan*).

Rus tilida salbiy baholashning funksional tabiati

Rus tilida salbiy baho (peyorativlik) ko'proq boy affiksatsiya tizimi va stilistik tabaqalanish orqali ifodalanadi.

- Affiksatsiya. Rus tilidagi *-шук-*, *-к-*, *-оват-* kabi suffikslar (masalan, *домашко*, *людишкы*) obyektning sifatini pasaytirish yoki unga nisbatan nafratni ifodalashga xizmat qiladi.
- Ekspressiv leksika. Rus nutq madaniyatida inektiv (haqoratli) leksika va "prostorechiye" (so'zlashuv nutqi) qatlamida salbiy baholashning gradiatsiyasi (darajalanishi) juda keng.

Qiyosiy tahlilning ahamiyati

Ushbu ikki tilni qiyoslaganda, o'zbek tilida salbiy baho ko'proq implitsit (yashirin), ya'ni kontekstual va metaforik xarakterga ega bo'lsa, rus tilida eksplitsit (ochiq), ya'ni maxsus lug'aviy va grammatik ko'rsatkichlar orqali ifodalanishi ustunlik qiladi. Masalan, o'zbek tilida "yaxshi" so'zi kesatiq (ironiya) orqali eng og'ir salbiy bahoni berishi mumkin, bu esa tilning funksional-semantik ko'lamini kengaytiradi.

Mavzuning maqsadi - o'zbek va rus tillarida salbiy baholovchi birliklarni funksional-semantik nuqtayi nazardan qiyosiy tahlil qilish, ularning umumiy va milliy-spesifik xususiyatlarini aniqlashdan iborat.

SALBIY BAHOLASH KATEGORIYASINING NAZARIY ASOSLARI

Baholash (aksiologik) kategoriyasi tilshunoslikda inson tomonidan voqelik hodisalariga «yaxshi/yomon», «foydali/zararli», «maqbul/nomaqbul» kabi munosabatni ifodalovchi lingvistik kategoriyadir. Akademik N.Mahmudovning ta'rificha, «baholash - nutq subyektining ob'ektiv voqelikka qimmatlilik jihatidan

beradigan ijobiy yoki salbiy hukmi» Salbiy baholash esa voqelik hodisalarining me'yordan past, noxush, qoralangan jihatlarini ifodalaydi. [A2; 208].

Salbiy baholovchi birliklar quyidagi semantik guruhlarni o'z ichiga oladi:

- a) Pejoratif leksika - asosiy semantikasida salbiy baho mavjud bo'lgan so'zlar.
- b) Salbiy konotatsiyali leksika - asosiy ma'no neytral, lekin kontekstda salbiy baho ifodalaydigan so'zlar.
- b) Ekspressiv-emotsional birliklar - hissiy-ta'sirchan salbiy baho ifodalaydigan so'z va iboralar.
- r) Frazeologik salbiy baholovchi birliklar - turg'un so'z birikmalari va maqol-matallar.

O'ZBEK TILIDA SALBIY BAHOLOVCHI BIRLIKLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

O'zbek tilidagi salbiy baholovchi birliklar semantik tuzilishi jihatidan bir necha guruhga bo'linadi. R.Qo'ng'urovning tadqiqotlariga ko'ra, o'zbek tilidagi emotiv leksika tizimida salbiy baholovchi birliklar soni ijobiy baholovchi birliklardan 1,3 baravar ko'p. Bu holat tilshunoslikda «negativlik assimetriyasi» deb ataladi. [A3;176 b]

Morfologik darajada salbiy baholash vositalari

O'zbek tilida salbiy baho ifodalashda so'z yasovchi affikslar muhim rol o'ynaydi. Masalan, *-gar/-kar* affiksi bilan yasalgan so'zlar ko'pincha salbiy ma'no kasb etadi: *qo'rqoqlar, yolg'onchilar, o'g'rilar*. Shuningdek, *-siz* affiksi: *odobsiz, noinsof, behayo, nomard*; *no-* prefiksi: *noo'rin, noloyiq, nomuvofiq* kabi so'zlarda yaqqol namoyon bo'ladi. A.Nurmonovning kuzatishicha, o'zbek tilida «*-siz*» affiksi bilan yasalgan salbiy baholovchi so'zlar 340 dan ortiq so'z qatorini tashkil etadi [A1;352].

Salbiy baholovchi frazeologizmlar

O'zbek tili frazeologiyasida salbiy baholovchi iboralar alohida qatlam hosil qiladi. Bu iboralarda xalq mentaliteti, urf-odatlar va axloqiy me'yorlari o'z ifodasini topgan. Jumladan:

Iti hurmagan ovul - muhtojlik va qashshoqlik belgisi sifatida;

Ko'zi to'q bo'lmagan - to'yimas, qanoatsiz odam;

Boshi qorong'i - ahmoq, fikrlash qobiliyati past;

Tili uzun - bezbet, uyatsiz, xushomadgo'y;

Qo'li ochiq emas - xasis, baxil.

H.Nig'matovning ta'kidlashicha, bunday iboralarda inson xislatlariga beriladigan salbiy baho milliy-madaniy komponent bilan chambarchas bog'liq [A4;312 b].

Salbiy baholovchi qo'shimcha ma'noli so'zlar (konotatsiya)

Konotativ salbiy baholash o'zbek tilida keng tarqalgan hodisa. Masalan, «*tulki*» so'zi asosiy ma'nosi «hayvon» bo'lishiga qaramay, nutqda «hiylagar, aldoqchi»

ma'nosida; «*ilon*» soʻzi - «xiyonatkor, zararli»; «*boʻri*» soʻzi - «yovuz, shafqatsiz» ma'nosida keng qoʻllaniladi. Bu hodisa oʻzbek xalq ogʻzaki ijodidan kelib chiqib, adabiy tilga singib ketgan.

RUS TILIDA SALBIY BAHOLOVCHI BIRLIKLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Rus tilida salbiy baholovchi birliklarni oʻrganishda E.M.Volfning aksiologik semantika konsepsiyasi asosiy metodologik asos boʻlib xizmat qiladi. Ushbu konsepsiyaga koʻra, salbiy baho ifodalovchi birliklar til tizimida alohida funksional-semantik maydon hosil qiladi (E.M.Volf, 1985).

Rus tilidagi pejoratif affikslar

Rus tilida salbiy baho ifodalashda affiksatsiya muhim rol oʻynaydi. *-шик/-ышк-* affikslari soʻzga mensimovchi, pasaytiruvchan maʼno beradi: *книжонка,домишко,городишко*. *Не-* prefiksi: *нехороший, неприятный, нелюдимый*. Kichraytirish-mensimovchi affikslar *-ёнок/-онок:* *дурачонок, воришка*. V.V.Vinogradovning kuzatishlariga koʻra, rus tilida salbiy baho ifodalovchi affiksalar vositalar 60 dan ortiq turga ega.

Rus tilidagi salbiy konotatsiyali zoomorfik metaforalar

Rus tilida ham zoomorfik metaforalarda salbiy baho keng ifodalanadi. Masalan: *медведь* - noqulay, odobsiz odam; *лиса* - hiylagar; *свинья* - odobsiz, iflos; *осёл* - ahmoq, tentak; *волк* - yovuz, shafqatsiz; *змея* - xiyonatkor ayol. N. D. Arutunovning fikricha, bunday metaforalar «til madaniyatining oynasi» sifatida milliy-etnografik mentalitetni aks ettiradi. [A10;347 b].

Rus tilida salbiy baholovchi frazeologizmlar

Rus tili frazeologiyasida salbiy baholovchi iboralar juda boy qatlamni tashkil etadi:

Мозги набекрень - aqlsiz, gʻalati;

Каша в голове - fikrlari chalkash, sarosimaroq;

Кот наплакал - juda oz, arzimasday;

Волк в овечьей шкуре - yovuzlikni yashiradigan riyokor;

Язык без костей - bezbet, tilini tiymaydigan.

QIYOSIY TAHLIL: UMUMIY VA SPESIFIK XUSUSIYATLAR

Ikki tilni qiyosiy oʻrganish asosida salbiy baholovchi birliklarning umumiy va oʻziga xos xususiyatlari aniqlandi. Umumiy xususiyatlar qatoriga quyidagilar kiradi:

1. Inson xislatlariga salbiy baho beruvchi universal semantik maydon. Ikkala tilda ham aql-idrok, axloq, mehnat, munosabat sohalarini qamrab oluvchi keng salbiy baholash maydoni mavjud. Masalan, oʻzbek tilidagi «*dangasa*» va rus tilidagi «*лентяй*» semantik ekvivalentlar boʻlib, ishlamaslik va erinchoqlikni qoralaydi.

2. Zoomorfik metaforaning universalligi. Ikkala tilda ham hayvon nomlari asosida salbiy baholovchi metaforalar hosil qilish keng tarqalgan. Jumladan:

O‘zbekcha: *tulki (hiyla) - ilon (xiyonat) - bo‘ri (yovuzlik)*

Ruscha: *лиса (хитрость) - змея (предательство) - волк (жестокость)*

3. Frazologik tasvir. Ikkala tilda ham tana a'zolari nomidan yasalgan frazeologik salbiy baholovchi iboralar mavjud: o‘zbek. «*tili uzun*» - rus. «*язык без костей*»; o‘zbek. «*qo‘li egri*» - rus. «*нечист на руку*».

O‘ziga xos (milliy-spesifik) xususiyatlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

1. O‘zbek tilida salbiy baho ko‘proq ijtimoiy-axloqiy normadan og‘ish (odobsizlik, noinsoflik, nomardlik) nuqtayi nazaridan ifodalanar ekan, rus tilida individual xarakter xususiyatlari (ahmoqlik, dangasalik, baxillik) salmoqliroq aks etadi.

2. O‘zbek tilida «*or-nomus*», «*sha'n*», «*izzat*» konseptlari bilan bog‘liq salbiy baholovchi birliklar ko‘proq (*benomus, uyatsiz, sharmsiz, beo‘rin*), rus tilida esa iroda va aql bilan bog‘liq salbiy baholash birliklari ko‘proq (*безвольный, тупоголовый, безмозглый*).

3. Rus tilida «*чёрный*» rangi salbiy ma‘no kasb etadigan barqaror iboralar ko‘p: *чёрная душа, чёрные мысли, чёрная неблагодарность*. O‘zbek tilida esa «*qora*» rangi bunday funksiyani kamroq bajaradi.

PRAGMATIK FUNKSIYALAR

Salbiy baholovchi birliklarning pragmatik funksiyalari ham ikkala tilda o‘rganildi. B.Yo‘ldoshevning tasnifiga ko‘ra, o‘zbek tilidagi salbiy baholovchi birliklar quyidagi pragmatik funksiyalarni bajaradi. [A5; 178]

a) Qoralash funksiyasi. «U rostdan ham yolg‘onchi ekan» - «Он оказался настоящим лжецом»

б) Ogohlantirish funksiyasi. «Bu odamdan ehtiyot bo‘l, u hiylagar» - «Остерегайся этого человека, он хитрый»

в) Istehzo funksiyasi. «Barakalla, yangi qahramoningiz!» - «Ну и герой нашёлся!»

г) Ekspressiv-emotsional funksiya. «Bunday baxil odamni ko‘rmaganman» - «Такого скупердяя я ещё не видел»

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, rus tilida istehzo va kinoya orqali salbiy baholash o‘zbek tiliga nisbatan sintaktik darajada ham kuchliroq ifodalanadi. Jumladan, rus tilidagi inversiya va tovush intonatsiyasi salbiy baholashni kuchaytiruvchi qo‘shimcha vosita bo‘lib xizmat qiladi.

KONTEKSTUAL TAHLIL

Kontekst salbiy baholovchi birliklarning ma‘nosini konkretlashtiradi, kuchaytiradi yoki aksincha, yumshatadi. O‘zbek adabiy tilida, masalan, A. Qodiriyning «O‘tkan kunlar» romanida salbiy baholash vositalari qo‘llanishi tahlil qilindi.

Romanda «*noinsof*», «*baxil*», «*yovuz*», «*qorachig'i yo'q*» kabi salbiy baholovchi birliklar personajlar xarakterini ochishda asosiy leksik vosita sifatida ishlatilgan. Shu bilan birga, ular o'sha davr ijtimoiy munosabatlarini aks ettiruvchi aksiologik sistema bo'lib ham xizmat qilgan. [A6; 97b].

Rus adabiyotida, xususan F.M.Dostoyevskiyning asarlarida salbiy baholovchi birliklar qahramon psixologiyasini ochishda alohida o'rin tutadi. Adibning «Jinoyat va jazo» asarida «*ничтожество*», «*подлец*», «*жалкий*», «*гнусный*» kabi salbiy baholovchi so'zlar 240 dan ortiq marta ishlatilgan bo'lib, bu asarning emotsional-ekspressiv qudratini belgilaydi.

XULOSA

O'zbek va rus tillarida salbiy baholovchi birliklarni qiyosiy-funksional-semantik tadqiq etish natijasida ikkala tilda ham salbiy baholash kategoriyasi boy leksik-semantik tizimga ega bo'lib, inson xarakter xususiyatlari, axloqiy sifatlari va ijtimoiy holatini qoralashga xizmat qiladi.

O'zbek va rus tillarida salbiy baholash birliklarining umumiy universal xususiyatlari (zoomorfik metafora, tana a'zolari frazeologiyasi) bilan birga milliy-madaniy spesifik belgilari ham mavjud. O'zbek tilida salbiy baho ko'proq or-nomus, sha'n, izzat tushunchalari bilan bog'liq bo'lsa, rus tilida intellektual va irodaviy sifatlarni baholash markazida turadi.

Pragmatik funksiyalar jihatidan ikkala tilda qoralash, ogohlantirish, istehzo va ekspressiv-emotsional funksiyalar ustuvor bo'lib, rus tilida sintaktik-intonatsion vositalar salbiy baholashni kuchaytiruvchi qo'shimcha imkoniyat sifatida ko'proq qo'llaniladi. Ilmiy ish jarayon natijalari o'zbek va rus tillarini o'qitish metodikasi, ikki tilli lug'atlar tuzish va qiyosiy lingvistik tadqiqotlar uchun amaliy asos bo'la oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligining nazariy masalalari. Fan, Toshkent: 2008. 352 b.
2. Mahmudov N. Til va so'z mohiyati. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, Toshkent: 2002. 208 b.
3. Qo'ng'urov R. O'zbek tilida emotiv leksika.: O'qituvchi, Toshkent 1992. 176 b.
4. Nig'matov H. O'zbek tili frazeologiyasi va lingvomadaniyat. Fan, Toshkent: 2001. 312 b.
5. Yo'ldoshev B. Nutq madaniyati va pragmalingvistika. ADPI nashriyoti, Andijon 2009. 228 b.
6. Mirzayev A. O'zbek badiiy matnida baholash kategoriyasi. Akademiya nashri, Toshkent: 2015. 184 b.
7. Hasanov B. Qiyosiy tilshunoslik va o'zbek tili tipologiyasi. O'zbekiston, Toshkent: 2003. 264 b.

8. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. O‘zbekiston, Toshkent: 1992. 400 b.
9. Volf E. M. Funktsional'naya semantika otsenki. Nauka, Moskva: 1985. 228 s.
10. Arutunova N. D. Yazyk i mir cheloveka. Yazyki russkoy kul'tury, Moskva: 1998. 896 s.